
Лидија Ковачева
(Универзитет „Евро – Балкан“, Скопје)

КУГА У АНТИЦИ И ВИЗАНТИЈИ И ЊЕНА ПЕРЦЕПЦИЈА У МАКЕДОНСКИМ НАРОДНИМ ПРЕДАЊИМА

Куга у медицини позната као бактерија *Yersinia pestis* је заразна болест и од зависности од типа инфекције може се пренети преко пацова и уједа буве, али и са једне на друге особе као инфекција која се преноси преко аеросола, тј плућна или плућна куга. Ако се одмах не лечи, смртност је око 50% код пацијената оболелих бубонском кугом и 100% код пацијената обољелих плућном кугом. Данас се годишње пријављују око 200 случајева и то у Африци, Азији, Јужној Америци, и мало ређе у Сједињеним Америчким Државама, што у прошлости није увек било тако.

Када се куга први пут појавила на светској историјској сцени, није познато, јер се дијагнозе заразних болести не могу поуздано узети на основу описа древних текстова. Међутим, иако већина инфективних болести укључује грозницу, опис куге у старим изворима је непогрешив, јер детаљно описују масивну појаву гнојних меура и отока лимфних чворова испод пазуха, на препонима или на врату непосредно испод ушију.

Савремени научници порекло бубонске куге приписују јужно азијским глодарима, док, према другима, порекло бактерије *Yersinia pestis* је последица египатског Нилског пацова *Arvicanthis niloticus*, који се током годишње поплаве реке Нил преносио кроз речну воду у житнице и куће приобалне популације, и тако ширио епидемију. Према археолошким налазима, остаци Нилског пацова су откривени у јужном Судану, у Дебат Ел-Ехеима, датирају у периоду од 1600-1000. године пре н.е. и претпоставља се да је овај пацов, као узрок епидемије, био јако добро

познат локалном становништву Средњег Египатског Краљевства.¹ Према историјским записима и у време владања Клеопатре у 40. године пре н.е., примећује се појава епидемије куге.²

Подаци о појави епидемије куге у Вавилону датирају из периода од 1100³ до 750. године пре н.е. у текстуалном запису (*jujene*), где је на глиненим плочама записана миграција племенских народа због климатских промена, уништавања усева и епидемије куге.⁴ Иако са није познато о ком типу куге се ради, према записаној евиденцији, становништво Вавилона је више пута боловало од куге: две епидемије куге од 765. до 750. г. пр. н.е.,⁵ епидемија куге на крају 648. године пре н.е. и лето 647. године пре н.е. током владавине Асхурбанипала (668-631) која је настала због недостатка хране,⁶ и друго.

Страх од куге је такође био присутан у времену припреме дванаестомесечног лунарног календара Етрураца, па су га свештеници симболично користили преко тумачења феномена муње, где се муња, између осталог, сматрала предзнаком појаве куге, на пример: 15 дан у месецу Фебруару, „ако грми, ваздух ће пренети кугу коју су створиле зверови и мишеви.”⁷

Пандемија куге која је покосила Атињане догодила се током друге године Другог Пелопонезног рата у 430. године пре н.е., где су према Тукидиду (3.87.3) Атињани изгубили „4.700 пешадијских хоплита и коњаника као жртава куге”, док „нико никад није открио тачан број смртних случајева међу становништва”. Иако се те 430. године пре н.е. претпостављало да је епидемија завршила, ипак, она се појавила још два пута и то у 429. године пре н.е., када се разболео и умро Перикле,⁸ а

¹ E. Panagiotakopulu, *Pharaonic Egypt and the origins of plague*, Journal of Biogeography 31, Is. 2, ed. H. P. Linder, (Sheffield 2004), 31, 271–272. Слободнопотезним цртежом налик скици претстављен је пацов како спремно чека да нападне малог миша на западном пиластру ранохришћанске базилике у Стобима, датирана и касног IV века. Иако и пацов и миш су ликовно недооформени и остављени у фази веште анатомске студије, они претстављају ликован ексклузивитет, јединствена претстава од овакав вид у историји ранохришћанске уметничке продукције. Симболичко визуелне поруке овог цртежа, највероватно упућује на узрок епидемије куге, као што је био и случај у египетском зидном сликарству. Упућујем искрену захвалност др Миши Ракоцији на овоме податку. Е. Димитрова, М. Тутковски, С. Блажевска, *Ранохришћанското судно сликарство од Епископската базилика во Стоби*, Изложбен каталог, изд. С. Блажевска, Стоби 2012, 30-31.

² B. M. Stanley, *The reign of Cleopatra*, London 2004, 60.

³ Средњовавилонски/средњоасирски период је трајао од 1531 до 1000. г. пр. н. е. E. Kasak and R. Veede, *Understanding Planets in Ancient Mesopotamia*, Folklore 16, ed. M. Kõiva and A. Kupeřjanov, (Tartu 2001), 8.

⁴ J. Boardman, et al., *Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, form the Eight to the Sixth Centuries B. C.*, Cambridge 2008, 5.

⁵ Нововавилонски/новоасирски период је трајао од 1000 до 626. г. пр. н.е. E. Kasak and R. Veede, *Understanding Planets ...*, 8.

⁶ Boardman, et al., *Assyrian and Babylonian ...*, 23.

⁷ J. M. Turfa and E. Simon, *The Religion of the Etruscans*, Austin 2006, 184-188.

⁸ D. W. Matthew, *Magic and magician in the Greko-Roman world*, London and New

затим неколико година касније у 427/26. године пре н.е. и то са још већим замахом и покосила једну трећину становника Атине. Према Тукидиду, куга се први пут појавила у делу Етиопије, која лежи изнад Египат, а затим се спустила у Египат и Африку, а одатле је пренешена у луку Пиреји и убрзо затим у Атину.⁹ Тукидид, који се појављује као очевидац куге (*loimos*) у Атини, је најверодостојније описао стање пандемије куге у граду са мноштвом клиничких детаља: „За њих није било кућа, они су живели исто као и током лета, у загушљивим колибама и умирали без икаквих проблема, лешеве су били изнад других лешева, а полужи су се вукли дуж улица и око фонтане због жеђи за водом.”¹⁰

Као и већина старих народа и Римљани су били изложени епидемијама куге која је довела и до појаве пандемије. Издваја се извештај Тита Ливија у којем се даје опис екстремних временских услова који су се догодили током зиме у 400. године пре н.е.: “неизлечиво, када ни могућност уништења, нит крај епидемије није могао да се наслути”,¹¹ која се није могла савладати и уклонити ни лековима, нит са уобичајеним религиским молитвама и помагалима.¹² Наиме, путеви су били прекривени снегом, а река Тибер је била замрзнута и није било могућности пловидбе по њој. Ова неуобичајена хладноча је дошла након топле сезоне, а тиме доприинела и појаву епидемије куге која је десетковала и људе и животиње.¹³

Епидемије куге које су се десиле у римском раздобљу, настављене су и у новом веку. Аполоније из Тиана, филозоф и чудотворац из I века н.е. је био оптужен за враџбине јер је предсказивао кугу у Ефесу, коју је видео у људском облику и чији су узроци, према његовим речима, били зли демони.¹⁴ Наиме, он је од просекуторе био оптужен за враџбине, а чињеница да је спасио Ефесијанце од куге уопште није била битна.¹⁵ Аполониј је чак заслуге за уништење куге приписивао Хераклу, коме је касније посвећен храм у Ефесу, а био је и први који је пренео чуда из сфере магије у сферу религије.

Лукретиус, ослањајући се на опис Тукидида о кугу која је десетковала Атињане у 430. године пре н.е., такође је дао невероватан и детаљан опис куге и њених страшних последица које су се догодиле у Риму у II и III веку

York: 2003, 90. Plutarch, *Plutarch's Lives. Pericles*, translated by B. Perrin, London 1916, 38.2.

⁹ Thucydides. *The Peloponnesian War*, translated by J. M. Dent, London & New York 1910, II. 47.2-3, 52,1-53,4.

¹⁰ *Idem* II. 52.2.

¹¹ “*Cuius insanabili pernicie quando nec causa nec finis inveniebatur...*». Livy, *V*, translated by W. Heinemann, London 1924, 13.

¹² W. W. Fowler, *The Religious Experience of the Roman People from the Earliest Times to the Age of Augustus*, London 1911, 261.

¹³ Ј. Ковачева, *Астрологија во антиката. Вавилон, Египет, Стара Грција, Античка Македонија, Стар Рим, Скопје* 2013, 252-253.

¹⁴ G. Luck, *Arcana Mundi, Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds*, Baltimore 2006, 143.

¹⁵ “... нисам оптужен зато што сам спасио град Ефес од куге, него зато што сам прорекао да ће их похарати епидемија куге.” - Philostratus, *Life of Apollonius of Tyana*, translated by F.C. Conybeare, London 1912, 8.7. ix-x.

н.е.: “Многи делови људских екстремитета се могу видети на улицама и на јавним местима, полуживе људе прекривене прљавштином, дрхтећи у крпама умиру у беди, без икаквог покривача своје кости осим властите коже ...”¹⁶

За страх који су људи осећали самог помена куге сведоче и десет библијских куга у Старом завету, које, упркос томе што су наведене под појам “куга”, они не одражавају бубонску кугу као бактериолошку болест са могућношћу преласка епидемије у пандемију и огромну људску жртву, него приказује другачије тумачење овог поима, као кажњавање, зло, болест, помор у различитим садржајима, које је Господ Бог бацио на Египћане.¹⁷ Поред Старог Завета и магијских папируса¹⁸ постоји свједочење о десет библијских куга, где стоји: “Кунем се оним који се појавио у Израелу у стубу свјетлости и облику дана, који је спасио свој народ од фараона и донео десет куге (помора), јер он није желео да слуша.” Иако 10 библијских куга нису биле записане у египатским хијероглифима, историчари верују да су се оне догодиле током вулканске ерупције острва Тера.¹⁹ Занимљива је чињеница да међу Египћанима,²⁰ код Хомера,²¹ и у Старом Завету,²² као симбол куге претстављен је миш, што јасно указује на мишљење да су они врло добро знали да се епидемија куге преноси преко њега.

Куга која је више од две стотине година сејала страх међу људима из византијског периода позната је под називом “Јустинијанова куга”, названа према владавини цара Јустинијана I, када се уосталом и први пут појавила на европском тлу. Према евиденцији Прокопија,²³ бубонска куга која је захватила Византијско царство настала је у Пелусију 541. године. То је мало место које се налазило на крају источне границе у ушћу реке Нил и одатле се проширила у Александрију, затим у остатак Египта и Палестине, а преко заражених мишева у априлу 542. године, са бродовима је пренешена у Константинопољ. Први документовани записи о појави куге у Византијском царству лично је дао цар Јустинијан у својој Новели 122,²⁴ где изјављује да је куга престала са пустошењем. Али епидемија куге је наставила да се појављује, тако да се од укупно 210 година током

¹⁶ Lucretius, *De Rerum Natura*, translated by W. E. Leonard, London & New York 1916, VI. 197–9.

¹⁷ Стар Завет, *Втора книга Мојсеева*, Исход, 7-13.

¹⁸ *Great Magical Papyrus in Paris*, ed. H. D. Betz, Chicago 1986, PGM IV. 3007–86.

¹⁹ T. J. Sienkewicz, *Ancient Greece, Achaean League - Dorian Invasion of Greece 1-338*, New Jersey 2007, 829.

²⁰ Током владавине Средњег Египатске династије, миш као симбол куге био је представљен на каменој гробници фараона Бакета III од 11-те династије. E. Panagiotakopulu, *Pharaonic Egypt...*, 271–272.

²¹ Употреба епита Аполона *Smintheus* (мишов), према Т. Сиенкевич се може узети као доказ да је Хомер препознао глодаре као носиоце куге. Sienkewicz, *Ancient Greece...*, 532.

²² Стар Завет, *Прва книга Царства*, 6:4-5.

²³ Procopius, *History of the Wars*, translated by H. B. Dewing, London 1914, 2.22.6.

²⁴ *Novella 122*, 3:592–93, цитирано код L. K. Little, *Plague and the end of antiquity. The Pandemic of 541-750*, Cambridge 2007, 22.

њеног егзистирања (541-750), појавило око осамнаест епидемије куга, што је у просеку сваких 11,6 године, све док није коначно нестала са територије Југоисточне Европе у 748-750. године и поново се вратила и појавила на Оријенту, у Ираку, Сирији и Месопотамији.²⁵

Према Прокопију,²⁶ симптоми болести куга били су следећи: грозница праћена густим гнојним мехурићима на препонама, пазуху и на врату испод ушију. Он наводи да су неки лекари први пут среди кугу и покушали рационално испитивати патологију, према њима, нове болести “у духу античке Хипократове традиције”. Испитивања су вршили преко обдукцију тела и гнојне кесе лимфних жлезда, са образложењем да “лош ваздух” који се шири око заражених људи који су дошли са Истока, потиче од мочвара, сагласно древним искуствима маларије.²⁷ Међутим, континуирана акутна грозница са изненадним почетком, праћена дијарејом, главобоља, халуцинације, кома или дилиријум, кратки период инкубације и време трајања болести, повећане шансе за преживљавање у случају гнојења гнојних мехура, као и дугорочне доживотне последице преживелих, као што су осушени екстремитети и језици, слепило итд., довели су до мишљења да нема сумње да је Јустинијанова куга настала бактеријом *Yersinia pestis*.²⁸

Страх који је куга посејала међу људима, довело је до општег мишљења да је Јустинијанова куга катастрофа послана од Бога, Божији бес изазван због греха људи, представљен у оличењу демона. Према Л. К. Литл, у овом периоду, не само куга, већ и друге заразне болести су “се редовно приписивали демонима”,²⁹ па зато, такво мишљење и велики број људских жртава утицали на културу живота у византијском периоду.

Према Центру за контролу и превенцију болести, у време када становништво у Европи није било бројно, Јустинијанова куга је на европском континенту узела 25 милиона људских живота.³⁰

Црна смрт или црна куга била је најдужа и последња пандемија бубонске куге која се догодила на европском тлу и егзистирала је више од

²⁵ Након избијања куге у Пелусиуму средином лета 541, она је наставила се ширити у два правца, у Египту иу северноафричкој обали и Палестини, док је у Константинопољу стигла средином лета у 542. и исте године наставила се ширити према Мала Азија, а у 543 год. потврђена је њена присутност на Сицилији и Риму. Други талас Бубонске куге избио је у Константинопољу од фебруара до јула 558. Трећи талас је разорио Италију и Галију 571 године и потврђена је у Константинопољу у 573-574 године. Следећи, четврти наплив болести куге догодио се у 590-591 године, где је Рим био погођен у првим месецима 591, а Антиохија 592, затим Равена, Градо и Истра у 591-592. Пети талас пандемије куге избио је у Солуну, у лето 597године, а од тада до прољећа 598 године пребачена је на Аварску територију, данас модерне европске Турске. Ibid, 102-105.

²⁶ Procopius, *History of the Wars, The Persian War*, translated by H. B. Dewing, London 1914, 2.22.17.

²⁷ Ibid, 252, 254.

²⁸ Little, *Plague and ...*, 237-238.

²⁹ Ibid, 234.

³⁰ CDC - Center for Disease Control and Prevention <https://www.cdc.gov/plague/history/index.html> (проверено на 08.02.2017 год.).

четири века. Ова епидемија је избила у Централној Азији 1330. године, док се 1346. године проширила на Криму, следеће године 1347. године је пренешена у Константинопољ, а одатле до лука широм Медитерана. Постепено се проширила са једне стране у унутрашњости Европе до Скандинавије, а с друге стране, по први пут, у унутрашњости Арапског полуострва. Првобитно се појављивала и нестајала у одређеним правилним интервалима, а затим спорадично, али током времена, иако је била смртоносна, њено појављивање почело је да опада, све до њеног потпуног нестанка на територији Европе у 1772. године, а касније и на Блиском Истоку до 1830. године, када је потпуно нестала.³¹

Према статистичком извештају Светске здравствене организације, само у XIV веку током појаве пандемије Црне куге, на територији Европе било је 50 милиона смртних случајева,³² а у периоду од 425 година колико је и трајала, према Центру за контролу и превенцију болести, куга у Европи је одузела 60% од укупне популације или 180 милиона живота.³³

Последња пандемија куге у историји човечанства избила је у Хонг Конгу у Кини 1894 године, али она скоро и да није дотакла тло Европе.³⁴

Да и македонски народ није био имун на ову болест и да је она вековима уназад сматрана за најстрашнију болест, сведочи македонско богато духовно наслеђе, преточено у македонске народне легенде, песме,³⁵ клетве,³⁶ народна веровања,³⁷ обичаје, празнике, итд.

У македонској народној традицији, куга је приказана као много слаба, тмурна и мрачна стара жена, са дубоко упијеним очима, са замршеном неуредном косом и испијеним обрвама. У јужном делу Македоније позната је под именом панукла, као погрдни израз за жену чији карактер одговара горе описаној представи, па самим тим и постоји народна изрека “однадвор како кукла, однатре како панукла (куга)”.³⁸

За дан који је намењен протеривању и умилостивљавању куге, празнује се македонски религијски празник Ст. Аралпије (Харалампије), међу људима познатији и као Чуминдан. Празник је посвећен свештенумученику Харалампију, пазитеља од куге и чувару „од болести” и прославља се 23/10. фебруара. Постоје разне легенде и веровања о пореклу куге, укључујући следеће: “Када је Бог створио земљу, људи су били

³¹ Little, *Plague and...*, 5.

³² <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs267/en/> (проверено на 01.11.2016).

³³ Према Центру за контролу и превенцију болести, црна куга или црна смрт је однела 75 милиона живота током XIV века.

<https://www.cdc.gov/plague/history/index.html> (проверено на 08.02.2017 год.).

³⁴ Little, *Plague and ...*, 5.

³⁵ „Црна се чума зададе там долу в Македонија. Кој ќе се јунак одбере чумата да ја пропади?” Епска народна песна.

³⁶ „Чума да те отепа!!“ Народна клетва.

³⁷ У Гевгелији су веровали да је куга углавном преноси новцем, тако да су пре него што приме, новац су уложили у сирће, сугласно веровању да “куга умире у сирћету”. Л. Ковачева, Л. Боцева, *Речник на македонските народни празници, обичаи и веровања*, Скопје 2014, 24-25.

³⁸ G. F. Abbot, *Macedonian Folklore*, Cambridge 1903, 238.

веома лоши, па је створио кугу да очисти свет од њих”. Али Харалампије је успео срушити и победити ову болест, чиме је победио самог ђавола, који је био оваплоћење куге. Стога, његов лик у хришћанским црквама је представљен како држи кугу у ланцима, бије је и мучи.³⁹

Македонски народ вековима уназад спас од болести, укључујући и црну кугу, проналази у мисионарским активностима светца, као што је св. Климент, који је сматран чудотворцем због чуда које је чинио, док је директним контактом са болесницима или преко сна, лечио и зацелио болесне. Данас се његове реликвије чувају у обновљеној цркви Св. Пантелеимон на Плаошнику у Охриду, пред којим се верници свакодневно клањају и моле за помоћ и лек и који изговарају његово име са пијететом, поштовањем и побожношћу.

Lidija Kovacheva

(University Euro-Balkan, Skopje)

THE PLAGUE IN ANTIQUITY AND BYZANTIUM AND ITS PERCEPTION
IN THE MACEDONIAN FOLK LEGENDS

According to the Macedonian folks believes `When God created the Earth, the people were so mean, therefore, He created the plague so He can clean the world form them`. Under the term of plague it is understood the most dangerous contagious illness, which pandemic causes mortality on a global level. The plague as an illness spreading the dead among humans and animals was mentioned in numerous mythological tales from ancient civilizations. Many ancient and medieval sources testify for the plague death which halved the population in the cities and villages, for e.g. pandemic of plague that has decimated Athenians in 430 BC as described by Thucydides, then there is the Justinian's Plague in 541 AD and the most fatal so called Black Death or Black Plague, which was brought in Constantinople in 1374 AD from Central Asia, and from where it was spread throughout the Europe, until it disappeared in 1772 AD. Even in Exodus, The Second book of Moses (7-11) in the Old Testament there is a description of the 10 Biblical plagues, which God threw to the Egyptian people as a punishment. Also, the Macedonians, in the past centuries, were not immune to such illness, for which number of Macedonians folk's song and tales testify.

³⁹ Ковачева и Боцева, *Речник на македонските ...*, 24-25.

